

II BÖLMƏ. DEMOQRAFİK PROSESLƏR VƏ SOSIAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ

UOT: 314, 338

*Rəsmiyyə Sabir qızı ABDULLAYEVA
i.e.d., dos. AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun
“İnklüziv sosial inkişaf” şöbəsinin müdiri,
E-mail: resmiyyesabir@gmail.com*

DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN PENSİYA SİSTEMİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Dünyadakı demoqrafik proseslərin öyrənilməsi, demoqrafik qocalma prosesinin Azərbaycanın pensiya təminatı sisteminə təsirinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat işində analiz, sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Demoqrafik qocalma proseslərinin öyrənilməsi istər sosial siyasət sahəsində islahatlar apararkən, istərsə də demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi zamanı zəruridir.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünyada gedən demoqrafik qocalma prosesi Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Demoqrafik qocalma prosesi nəticəsində əhalinin tərkibində yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi artır, bunun əksinə, əmək qabiliyyətli əhalinin payı isə azalır. Pensiya sistemində islahatlar aparılan zaman bu amillərin nəzərə alınması qənaətinə gəlinmişdir. Tədqiqat nəticəsində, həmçinin indiki şəraitdə Azərbaycanda pensiya sistemində liberal islahatların aparılmasının məqsədəuyğun olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: İlk dəfə olaraq Azərbaycandakı demoqrafik qocalma proseslərinin pensiya təminatı sisteminə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *sosial müdafiə, demoqrafiya, demoqrafik qocalma, pensiya, doğum, ölüm, əmək qabiliyyətli əhali.*

Giriş

Dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissələrindən biri də pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir. Hökumətlər davamlı olaraq pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı islahatlar aparırlar. Pensiya sistemində çox zaman əsaslı islahatlar aparılrsa da, bəzən kosmetik xarakter də daşıya bilər. Lakin hər iki halda hökumətlər pensiya sistemində islahatlar apararkən demoqrafik proseslərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırırlar. Çünki demoqrafik amillərin öyrənilməsi və nəzərə alınması pensiya sistemində islahatların sosial-iqtisadi səmərəliliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Demoqrafik amillər dedikdə, əhalinin qocalması, təbii artımın aşağı düşməsi, doğulanda gözlənilən ömür müddətinin uzanması və s. nəzərdə tutulur. Statistik rəqəmlərin təhlili dünya əhalisinin sayının artdığını göstərir. BMT-nin hesablamalarına əsasən, dünya əhalisinin sayı 2050-ci ildə 9,8 milyard, 2100-cü ildə isə 11,2 milyard təşkil edəcəkdir [11]. Aşağıdakı cədvəldə 64 ölkə üzrə 2050 və 2100-cü ilə kimi əhali proqnozu verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəldən göründüyü kimi, Belçika, Fransa, İrlandiya, İsveçrə, Hindistan və s. kimi ölkələrdə əhalinin sayının artacağı halda, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Çin, Azərbaycan kimi ölkələrdə azalacaqdır.

Cədvəl 1.

Əhalinin proqnozu

№	Ölkələr	Əhalinin sayı (min nəfər)			№	Ölkələr	Əhalinin sayı (min nəfər)		
		2015	2050	2100			2015	2050	2100
	1	2	3	4		5	6	7	8
1	Belçika	11299	12527	13210	33.	Çexiya	10543	9965	8774
2	Almaniya	80689	74513	63244	34.	Macarıstan	9855	8318	6506
3	Yunanıstan	10955	9705	7393	35.	Polşa	38612	33136	22289
4	İspaniya	46122	44840	38337	36.	Moldova	4069	3243	1856
5	Fransa	64395	71137	75998	37.	Rumıniya	19511	15207	10700
6	İrlandiya	4688	5789	6372	38.	Rusiya	143457	128599	117445
7	İtaliya	59798	56513	49647	39.	Slovakiya	5426	4892	3732
8	Lüksemburq	567	803	1030	40.	Ukrayna	44824	35117	26400
9	Hollandiya	16925	17602	17220	41.	Danimarka	5669	6299	6838
10	Avstriya	8545	8846	8335	42.	Estoniya	1313	1129	904
11	Portuqaliya	10350	9216	7407	43.	Tunis	11254	13476	12494
12	Finlandiya	5503	5752	5857	44.	Latviya	1971	1593	1278
13	Sloveniya	2068	1942	1693	45.	Litva	2878	2375	2013
14	Böyük Britaniya	64716	75361	82370	46.	Norveç	5211	6658	7845
15	Misir	91508	151111	200802	47.	İsveç	9779	11881	14470
16	Çin	1376049	1348056	1004392	48.	Albaniya	2897	2710	1755
17	Yaponiya	126573	107411	83175	49.	Bosniya və Hersoqovina	3810	3069	1919
18	Monqolustan	2959	4028	4487	50.	Xorvatiya	4240	3554	2615
19	Koreya	50293	50593	38504	51.	Malta	419	411	348
20	Qazaxıstan	17625	22447	24712	52.	Monteneqro	626	574	437
21	Qırğızıstan	5940	8248	9046	53.	Serbiya	8851	7331	5334
22	Hindistan	1311051	1705333	1659786	54.	Makedoniya	2078	1938	1487
23	İran	79109	92219	69637	55.	Meksika	127017	163754	148404
24	Malayziya	30331	40725	40778	56.	İsveçrə	8299	10019	11245
25	Sinqapur	5604	6681	5593	57.	Brazilya	207848	238270	200305
26	Tayland	67959	62452	41604	58.	Çili	17948	21601	19744
27	Ermənistan	3018	2729	1793	59.	Kanada	35940	44136	49668
28.	Azərbaycan	9754	10963	9636	60.	Avstraliya	23969	33496	42389
29.	Kipr	1165	1402	1386	61.	Yeni Zelandiya	4529	5607	6094
30.	İsrail	8064	12610	17285	62.	İndoneziya	257564	322237	313648
31.	Türkiyə	78666	95819	87983	63.	CAR	54490	65540	65696
32.	Bolqarıstan	7150	5154	3406	64.	ABŞ	321774	388865	450385

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population/](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

XXI əsrdə dünyanın əksər ölkələrində əhalinin yaş quruluşunda ciddi dəyişiklik baş verəcəkdir. Əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli əhalinin sayı azalacaq, bunun əksinə pensiya yaşlı əhalinin payı isə yüksələcəkdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Əmək qabiliyyətli əhalinin sayı (min nəfər)

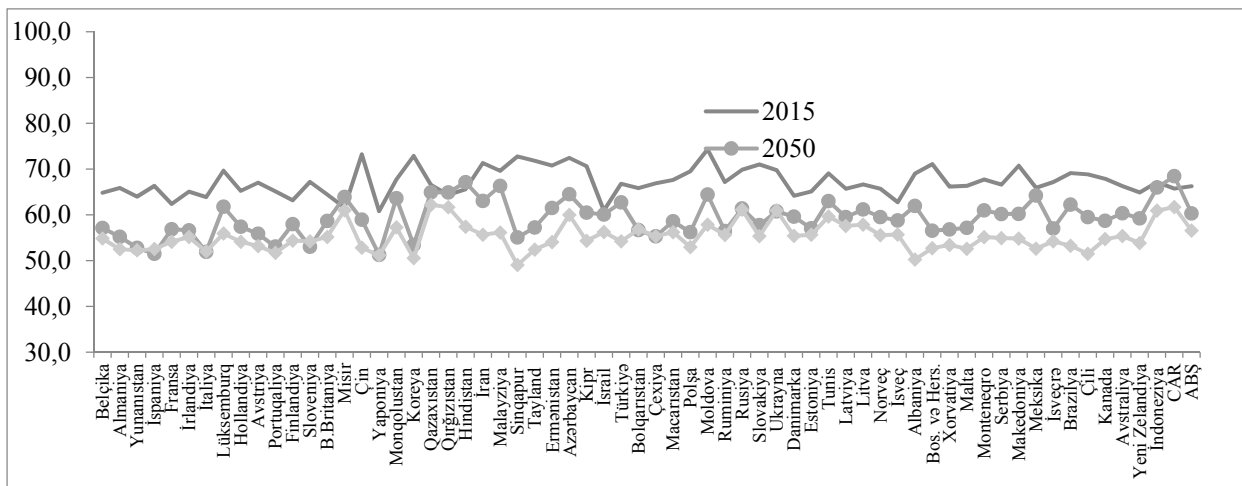
№	Ölkələr	Əmək qabiliyyətli əhali (15-64 yaş) min nəfər		
		2015	2050	2100
	1	2	3	4
1	Belçika	7325	7157	7246
2	Almaniya	53152	41146	33221
3	Yunanıstan	7011	5125	3863
4	İspaniya	30592	23096	20141
5	Fransa	40180	40442	41138
6	İrlandiya	3051	3277	3515
7	İtaliya	38199	29337	25823
8	Lüksemburq	395	496	576
9	Hollandiya	11043	10102	9320
10	Avstriya	5728	4943	4433
11	Portuqaliya	6743	4890	3829
12	Finlandiya	3477	3334	3185
13	Sloveniya	1390	1030	918
14	B.Britaniya	41719	44214	45455
15	Misir	56387	96573	122535
16	Çin	1007504	794529	530484
17	Yaponiya	76960	55052	42557
18	Monqolustan	2004	2563	2570
19	Koreya	36654	27026	19463
20	Qazaxıstan	11729	14571	15370
21	Qırğızıstan	3824	5352	5579
22	Hindistan	859994	1144649	953090
23	İran	56428	58143	38764
24	Malayziya	21122	27012	22897
25	Sinqapur	4078	3678	2743
26	Tayland	48807	35744	21809
27	Ermənistan	2136	1678	969
28.	Azərbaycan	7067	7070	5781
29.	Kipr	823	848	753
30.	İsrail	4913	7575	9724
31.	Türkiyə	52542	60093	47705
32.	Bolqarıstan	4707	2920	1936

№	Ölkələr	Əmək qabiliyyətli əhali (15-64 yaş) min nəfər		
		2015	2050	2100
	5	6	7	8
33.	Çexiya	7052	5510	4854
34.	Macarıstan	6664	4875	3658
35.	Polşa	26843	18626	11809
36.	Moldova	3024	2090	1074
37.	Ruminiya	13105	8588	5952
38.	Rusiya	100251	78943	71815
39.	Slovakiya	3854	2825	2066
40.	Ukrayna	31272	21340	16096
41.	Danimarka	3637	3754	3788
42.	Estoniya	855	644	503
43.	Tunis	7771	8490	7452
44.	Latviya	1295	948	736
45.	Litva	1918	1453	1165
46.	Norveç	3424	3962	4358
47.	İsveç	6139	6983	8060
48.	Albaniya	2000	1679	882
49.	Bosniya və Hers.	2708	1735	1012
50.	Xorvatiya	2806	2019	1397
51.	Malta	278	235	183
52.	Monteneqro	424	350	241
53.	Serbiya	5896	4412	2930
54.	Makedoniya	1470	1167	815
55.	Meksika	83739	105152	78090
56.	İsveçrə	5575	5713	6097
57.	Brazilya	143680	148308	106677
58.	Çili	12357	12853	10169
59.	Kanada	24400	25908	27168
60.	Avstraliya	15881	20214	23480
61.	Yeni Zelandiya	2940	3321	3280
62.	İndoneziya	172913	212536	191117
63.	CAR	35815	44863	40542
64.	ABŞ	213219	234515	254824

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Verilmiş proqnozlara əsasən, cədvəldə əksini tapan 64 ölkədən yalnız iyirmisində (Fransa, İrlandiya, Lüksemburq, Böyük Britaniya, Monqolustan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Hindistan, Malayziya, İsrail, Danimarka, Norveç, İsveç, İsveçrə, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, İndoneziya, CAR və ABŞ) 2100-cü ilə kimi əmək qabiliyyətli əhalinin sayı artacaq. Bu ölkələrin əksəriyyətində əmək qabiliyyətli əhalinin sayının artmasına səbəb miqrantlardır. Lakin əksər ölkələrdə 2100-cü ilə kimi əmək qabiliyyətli əhalinin sayı azalacaqdır.

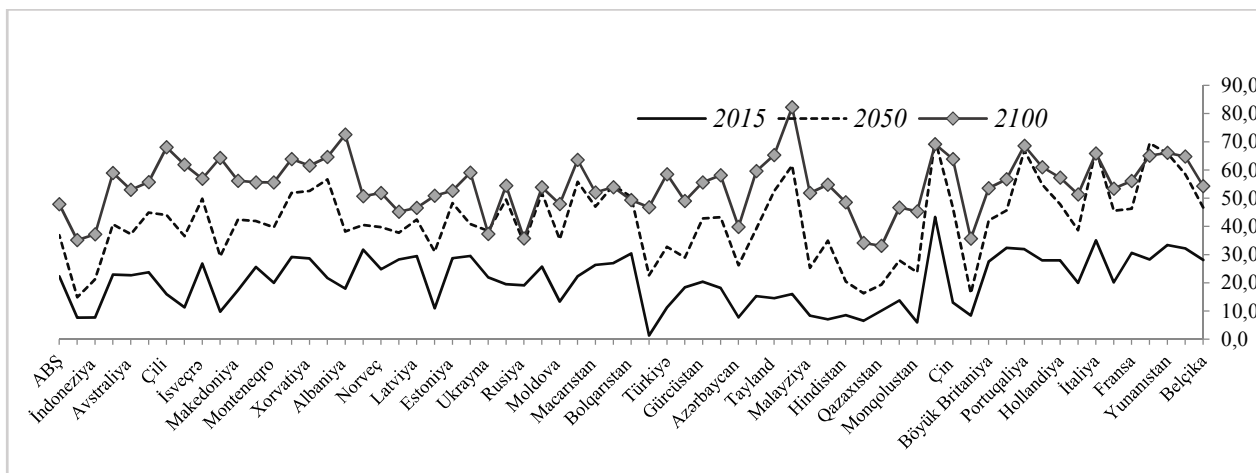
BMT-nin statistikasına görə, 2015-ci ildə dünya əhalisinin 12,2%-ni yaşlı insanlar (65 və ondan yuxarı yaşda olanlar) təşkil etmişdir. Proqnozlara görə, 2050-ci ildə bu göstərici 16,0%-ə, 2100-cü ildə isə 22,7%-ə yüksələcəkdir. 2015-ci ildə əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisinin ən yüksək olduğu ölkələr Moldova (74,3%) və Çin (73,2%) olmuşdur. 2100-cü ildə müvafiq göstəricilər azalaraq, Moldovada 57,9%, Çində isə 52,8% təşkil edəcəkdir. 2100-cü ildə əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisinin ən aşağı göstəricisi (49,0%) Sinqapurda olacaqdır [10].

Diaqram 1. Əmək qabiliyyətli əhalinin (15-64 yaş) əhalinin ümumi sayına nisbəti (%)

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population/](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Demografik dəyişikliklər pensiya yaşında olan əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətində də özünü büruzə verəcəkdir. 2 saylı Diaqramda 64 ölkə üzrə pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə olan nisbətinin 2100-cü ilə kimi proqnozu verilmişdir. Bu proqnozlar gələcəkdə əmək bazarında və əhalinin pensiya təminatında ciddi problemlər yaranacağından xəbər verir. Diaqramdan görüldüyü kimi, 2100-cü ilə kimi dünyanın əksər ölkələrində pensiya yaşlı əhalinin əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti artacaqdır. Ən yüksək göstəricilər Sinqapurda (82,3%), Albaniyada (72,6%) və Koreyada (71,5%) olacaqdır (Diaqram 2).

Diaqram 2. Pensiya yaşlı (65+) əhalinin əmək qabiliyyətli (15-64 yaş) əhali sayına nisbəti (2015, %)

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population/](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qlobal Yaşlanmaya Nəzarət Təşkilatının hesablamalarına görə, dünyada 60 yaşdan yuxarı əhəlinin xüsusi çəkisi 2030-cu ildə 16,5%, 2050-ci ildə isə 21,5% olacaqdır [5]. 2015-ci ildə bu göstərici 12,3% təşkil etmişdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə gəlincə, 2015-ci illə müqayisədə 2050-ci ildə yaşı 65-dən çox olanların əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbəti Almaniyada 32,2%-dən 58,5%-ə, Yaponiyada 43,4%-dən 70%-ə, ABŞ-da 21,4%-dən 36,5%-ə qədər artacaqdır. Lakin bu meyil təkcə inkişaf etmiş ölkələr üçün deyil, qeyd edildiyi kimi, əksər dövlətlər üçün də səciyyəvi olacaqdır. Məsələn, Gürcüstanda həmin göstərici müvafiq dövrdə 20,4%-dən 42,8%-ə, Azərbaycanda isə 7,8%-dən 26,3%-ə yüksələcəkdir.

Cədvəl 3.

Pensiya yaşındakı əhəlinin sayı

№	Ölkələr	Pensiya yaşındakı əhəlinin sayı (65+), min nəfər			№	Ölkələr	Pensiya yaşındakı əhəlinin sayı (65+), min nəfər		
		2015	2050	2100			2015	2050	2100
1	Belçika	2059	3345	3934	33	Çexiya	1906	3008	2618
2	Almaniya	17139	24096	21524	34	Macarıstan	1756	2293	1904
3	Yunanıstan	2344	3382	2554	35	Polşa	5998	10395	7512
4	İspaniya	8666	16049	13114	36	Moldova	405	741	515
5	Fransa	12313	18731	23103	37	Ruminiya	3378	4446	3208
6	İrlandiya	616	1493	1878	38	Rusiya	19174	26906	25676
7	İtaliya	13401	19818	17021	39	Slovakiya	751	1399	1126
8	Lüksemburq	79	188	296	40	Ukrayna	6861	8194	6017
9	Hollandiya	3085	4834	5341	41	Danimarka	1075	1534	2239
10	Avstriya	1603	2708	2706	42	Estoniya	246	311	265
11	Portuqaliya	2152	3245	2628	43	Tunis	854	2639	3586
12	Finlandiya	1127	1523	1807	44	Latviya	382	402	343
13	Sloveniya	372	631	526	45	Litva	543	549	527
14	B.Britaniya	11494	18638	24356	46	Norveç	851	1576	2261
15	Misir	4777	15714	43756	47	İsveç	1950	2829	4089
16	Çin	131429	371391	338998	48	Albaniya	359	642	640
17	Yaponiya	40036	39006	29440	49	Bos. və Hers.	588	983	654
18	Monqolustan	119	609	1166	50	Xorvatiya	803	1062	860
19	Koreya	6602	17781	13908	51	Malta	81	122	117
20	Qazaxıstan	1187	283	5092	52	Monteneqro	85	139	134
21	Qırğızıstan	251	873	1906	53	Serbiya	1512	1850	1630
22	Hindistan	73630	234335	463033	54	Makedoniya	256	495	458
23	İran	4004	20311	21258	55	Meksika	8214	30949	50235
24	Malayziya	1776	6842	11874	56	İsveçrə	1497	2844	3470
25	Sinqapur	655	2266	2257	57	Brazilya	16305	54267	66035
26	Tayland	7117	18781	14249	58	Çili	1975	5655	6923
27	Ermənistan	326	658	578	59	Kanada	5799	11635	15149
28	Azərbaycan	549	1857	2304	60	Avstraliya	3606	7534	12442
29	Kipr	150	367	438	61	Yeni Zelandiya	673	1352	1935
30	İsrail	906	2195	4770	62	İndoneziya	13326	45231	71140
31	Türkiyə	5930	19714	27929	63	CAR	2743	6681	14265
32	Bolqarıstan	1432	1474	956	64	ABŞ	47578	86470	122055

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population/](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təbii ki, bu ciddi dəyişiklikdir və gələcəkdə bir pensiyaçıya düşən işləyənlərin sayının azalması dövlətlərin sosial yükünün ağırlaşması anlamına gəlir. Bunun öhdəsindən gəlməkdən ötrü dövlət-

lər pensiya xərclərini azaltmaq [1], yaxud pensiya yaşını artırmaq kimi üsullardan istifadə etmək məcburiyyətində qalacaqlar. Odur ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr sosial siyasətlərini formalaşdırarkən sadalanan amillərə xüsusi diqqət yetirirlər. Azərbaycanda da oxşar tendensiya müşahidə edildiyindən, pensiya sistemində liberal islahatların aparılması zəruridir.

Dünya ölkələrində baş verən demoqrafik qocalma səbəbindən sosial təminat xərclərinin, o cümlədən pensiya xərclərinin artırılması zərurəti yaranacaqdır. Verilən proqnozlara görə, əksər ölkələrdə pensiya xərcləri yüksələcəkdir (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Dövlət pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbətinin proqnozu (%)

	2015-2016	2020	2025	2030	2040	2050
Avstriya	13.8	13.9	14	14.4	14.9	14.6
Belçika	12.1	12.6	13.4	13.8	14.5	14.7
Çex Respublikası	8.2	8.1	8.1	8.2	9.2	10.8
Danimark	10	9.3	8.8	8.6	8.2	7.8
Estoniya	8.1	7.8	7.3	7.2	7.1	7.1
Finlandiya	13.4	13.8	14.5	14.8	13.9	13.2
Fransa	15	15	15.3	15.4	15.1	13.8
Almaniya	10.1	10.3	10.8	11.5	12	12.2
İtaliya	15.6	15.6	16.4	17.2	18.7	17.3
Luksemburq	9	9	9.4	10.2	11.5	13
Niderland	7.3	7	7.1	7.5	8.5	8.2
Norveç	10.7	11	11.5	11.7	11.9	12
Polşa	11.2	11.1	11.2	11	10.8	11.2
İspaniya	12.2	12.3	12.4	12.6	13.9	13.9
İsveç	8.2	7.6	7.4	7.2	6.8	6.6
Böyük Britaniya	7.7	7.7	8	8	8.6	8.3
ABŞ	4.9	-	-	-	-	5.9

Mənbə: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/4964368d-en/index.html?itemId=/content/component/4964368d-en> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də görüldüyü kimi, 2020-ci illə müqayisədə 2050-ci dövlət pensiya xərclərinin ÜDM-ə nisbəti bir sıra ölkələrdə yüksələcəkdir. Belə ki, 2050-ci ildə bu göstərici ABŞ-da 5,9%, Böyük Britaniyada 8,3%, Norveçdə 12,0% təşkil edəcəkdir.

Son illərdə ölkəmizdə də demoqrafik proseslərdə nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verir. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçdikdən sonra, Azərbaycanda baş verən böhran təkcə sosial-iqtisadi proseslərə deyil, həmçinin demoqrafik proseslərə də mənfi təsir göstərmişdir. 80-ci illərin axırlarından etibarən Azərbaycanda demoqrafik proseslərdə mənfi tendensiyalar müşahidə olunmağa başlamışdı. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Birinci səbəb 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın həyata keçirdiyi soyqırım və işğalçılıq siyasəti nəticəsində təxminən bir milyon insanın doğma torpaqlarını tərk etməsi, onların əksəriyyətinin dəmir vaqonlarda, çadır şəhərciklərində və yataqxanalarda çox ağır şəraitdə yaşaması, ikinci səbəb isə bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra ölkədə yaranmış dərin iqtisadi və sosial böhranın baş verməsi idi. Təbii ki, bu və digər amillər ölkəmizdə əhalinin təkrar istehsalı prosesinə öz təsirini göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ilin əvvəlinə ölkə əhalisinin ümumi sayı 7131,9 min nəfər (3481,7 min nəfəri kişi, 3650,2 min nəfəri qadın) idisə, o cümlədən onların 3847,3 min nəfərini (53,3%-ni) şəhər, 3284,6 min nəfərini (46,7%-ni) kənd əhalisi təşkil edirdisə, 2021-ci ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlarda ölkə əhalisinin sayı 10119,1 min nəfər (5053,84 min nəfəri kişi (49,9%), 5065,3 min nəfəri qadın (50,1%)), o cümlədən 5358,5 min nəfərini (53,0%-ni) şəhər,

4760,6 nəfərini (47,0%-ni) kənd əhalisinin təşkil etdiyi göstərilir. Göründüyü kimi, son 31 ildə ölkə əhalisinin sayı 2987,2 min nəfər və yaxud 41,9% artmışdır [2].

Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, XX əsrin 70-80-ci illərinə nisbətən 90-cı illərdə əhalinin ümumi sayının artmasına baxmayaraq, orta illik artım sürəti aşağı düşmüşdür. Belə ki, 1971-1980-ci illərdə əhalinin sayı orta hesabla ildə 99,7 min nəfər artdığı halda, 1981-1990-cı illərdə bu 98,9 min nəfər, 1991-2000-ci illərdə isə 90,2 min nəfər olmuşdur. Buna səbəb isə son illərdə təbii artımın nisbətən zəifləməsidir. 2002-ci ildən başlayaraq ölkədə doğum səviyyəsinin artmasına baxmayaraq, son illərdə bu göstəricinin aşağı düşməsi müşahidə olunur.

Müqayisə üçün bildirək ki, 2020-ci ildə əhalinin hər 1 000 nəfərinə təbii artım Afrikada 26,0, Şimali Amerikada 3,0, Cənubi Amerikada 9,0, Asiyada 10,0, Qərbi Asiyada 15,0, Mərkəzi Asiyada 18,0, Cənub Şərqi Asiyada 11,0, Şərqi Asiyada 3,0, Avropada -1,0, Şimali Avropada 2, Qərbi Avropada 0,0, Şərqi Avropada -3,0, Cənubi Avropada isə -2,0 olmuşdur. Bu göstərici müvafiq ildə Azərbaycanada 5,1 təşkil etmişdir.

Müvafiq ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə doğulanların sayı isə Afrikada 34,0, Cənubi Amerikada 15,0, Asiyada 17,0, Qərbi Asiyada 20,0, Mərkəzi Asiyada 23,0, Cənubi Asiyada 21,0, Cənub Şərqi Asiyada 18,0, Avropada 10,0, Şimali Avropada 11, Qərbi Avropada 10,0, Cənubi Avropada 8,0 olmuşdur. Bu göstərici Azərbaycanada 12,7 təşkil etmişdir.

2020-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə önlənlərin sayı Afrikada 8,0, Cənubi Amerikada 6,0, Asiyada 7,0, Qərbi Asiyada 5,0, Mərkəzi Asiyada 5,0, Cənub Şərqi Asiyada 7,0, Avropada 11,0, Şimali Avropada 9, Qərbi və Cənubi Avropada 10,0, Şərqi Avropada 13,0 olmuşdur. Bu göstərici Azərbaycanada 7,6 təşkil etmişdir [2]. 2020-ci ildə Azərbaycanada doğulanda gözlənilən ömür müddəti ümumi əhali üçün 73,2, o cümlədən kişilər üçün 70,1, qadınlar üçün 76,5 yaş olmuşdur.

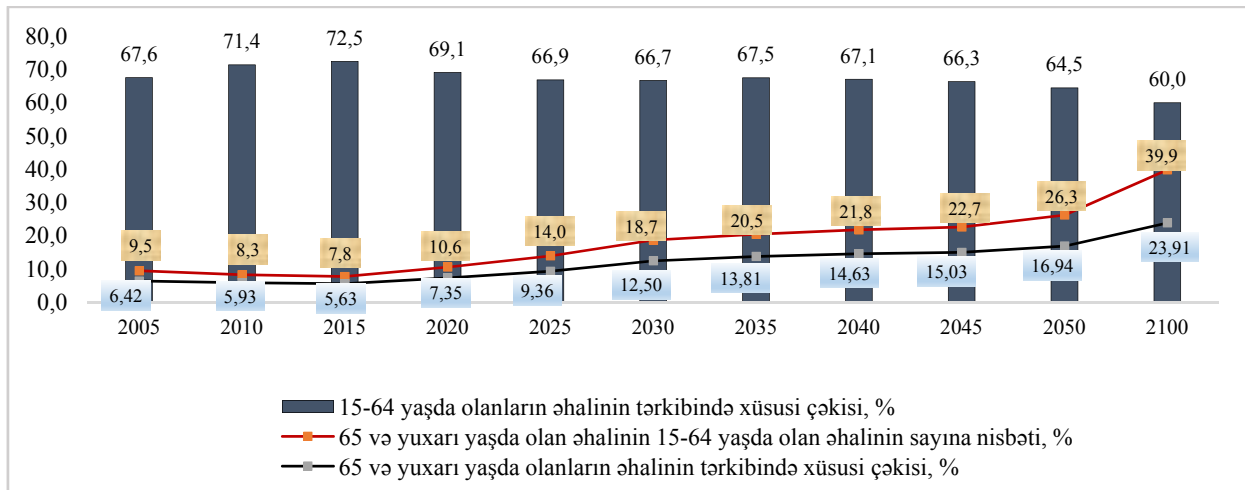
Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanın əhalisi qocalma ərəfəsində hesab edilir. Respublikamızda demoqrafik proseslərdə baş verən qocalma prosesi bir sıra amillərlə bağlıdır. Ahıl yaşında olan şəxslərin sayının artmasına sosial-iqtisadi amillər, ayrı-ayrı tarixi vəziyyətlər (müharibə, siyasi və iqtisadi transformasiyalar), demoqrafik inkişafda ümumbəşəri meyillər (doğumun, əhalinin artım tempinin aşağı düşməsi, miqrasiya proseslərinin artması) mühüm təsir göstərir [3]. Fikrimizcə, bu amillər sırasına tibb elminin inkişafını, doğulanda gözlənilən ömür müddətinin artmasını, ölüm əmsalının aşağı düşməsinə, daha çox gənc nəslin ölkədən kənara miqrasiyasını və s. əlavə etmək olar.

Ümumiyyətlə, demoqrafiya sahəsində qocalma prosesi iki cür baş verir: “aşağıdan qocalma” və “yuxarıdan qocalma”. “Aşağıdan qocalma” dedikdə doğulanların sayının azalması nəzərdə tutulur. “Yuxarıdan qocalma” dedikdə isə doğulanda gözlənilən ömür müddətinin artması və yuxarı yaş qruplarında olan əhali arasında ölüm səviyyəsinin aşağı düşməsi nəzərdə tutulur. Apardığımız demoqrafik təhlillər göstərir ki, yuxarıda qeyd olunan hər iki növ qocalma prosesi ölkəmizdə özünü təzahür etdirir. “*BMT-nin ekspertlərinin təsnifatına görə ölkə əhalisinin tərkibində 65 və yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisi 4%-dən aşağıdırsa, bu ölkənin əhalisi cavan, 4%-dən 7%-ə qədər olduqda qocalma ərəfəsində olan, 7% və ondan yuxarı olduqda qocalmış əhali hesab edilir* [7].

BMT-nin təsnifatına əsasən, hazırda Azərbaycan, əhalisi qocalma ərəfəsində olan ölkələrdəndir: 2015-ci ildə 65 və yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisi 5,6% təşkil etmişdir. Lakin yaxın illərdə Azərbaycanın da qocalmış əhaliyə malik ölkələr sırasına keçəcəyi gözlənilir. 2025-ci ildə isə müvafiq göstəricinin 9,36%-ə, 2050-ci ildə 16,9%-ə, 2100-cü ildə isə 23,9%-ə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır (Diaqram 3).

Bununla yanaşı, əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisi azalacaqdır və 2015-ci ildəki 72,5%-dən 2100-cü ildə 60%-ə düşəcəkdir. Bütün bunlar dövlətin sosial yükünün ağırlaşacağını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB-yə üzv olan ölkələr üzrə pensiyaçıların sayı əhalinin hər 10 000 nəfərinə 2017-ci ildə Rusiyada 294 nəfər, Ukraynada 268 nəfər, Belarusda 276 nəfər, Qazaxıstanda 155 nəfər olmuşdur. Həmin ildə müvafiq göstərici Azərbaycanada 35 nəfər təşkil etmişdir.

Diqram 3. Azərbaycanı demografik qocalma

Mənbə: [http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/ Standard/Population/](http://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müvafiq ildə bu göstəricinin ən aşağı olduğu ölkələr Qırğızıstan (123) və Tacikstandır (45). Göründüyü kimi, Azərbaycan bu göstəriciyə görə nisbətən yaxşı vəziyyətdədir. Bu da, ölkəmizin qocalma ərəfəsindəki ölkələr sırasında olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda 2005-ci ildə 1 pensiyaçıya 2,9, 2020-ci ildə isə 3,9 iqtisadiyyatda məşğul olan düşmüşdür (Cədvəl 5).

Cədvəl 5.

İqtisadiyyatda məşğul olanların və pensiyaçıların sayı (ilin sonuna, min nəfər)

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2020
İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı	3704,5	3850,2	4329,1	4671,6	4759,9	4822,1	4879,3	4876,6
Pensiyaçıların sayı	1114,6	1297,1	1292,155	1300	1315	1318,4	1295,4	1228,8
Bir pensiyaçıya düşən məşğul əhali, nəfər	3,3	2,9	3,3	3,5	3,6	3,6	3,7	3,9

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/labour/> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hesablamalara görə, “1 pensiyaçıya 7 nəfər iqtisadiyyatda məşğul olan düşdükdə sosial müdafiə sistemi sağlam, 4 nəfər düşdükdə isə həyacan təbilinin çalınması deməkdir” [12, s. 16]. Məlumat üçün bildirək ki, Avropa ölkələrində 1 pensiyaçıya düşən 4 iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 4, Türkiyədə isə 2-dir [6].

Sosial yükün ağırlaşması sosial müdafiə sisteminə mənfi təsir göstərir, ölkədəki sosial stabilliyi təhlükə altına alır. Məsələn, keçən əsrin səksəninci illərində Latın Amerikasının ölkələrində iqtisadi böhranlarla əlaqədar olaraq sosial siyasət üçün zəruri dövlət resurslarının azalması müşahidə edilmişdir. Çili, Argentina, Braziliya kimi ölkələrdəki yüksək inflyasiya səbəbindən sosial sığorta fondları dəyərini itirmiş və pensiya ödəmələrinin real dəyəri azalmışdı. Bəzi Latın Amerikasının ölkələrində dövlət sosial sığorta qurumları, pensiya ödənişlərinin hamısını ödəyə bilmirdilər və hətta Argentinada pensiyaçıları pensiyalarını ala bilmək üçün hökuməti məhkəməyə vermişdilər [9, s. 46].

Sosial yükün ağırlaşması səbəbindən hökumətlər pensiya sistemində müxtəlif kosmetik islahatlar (məsələn, pensiya yaş həddinin artırılması) aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Sosial təminat qurumlarının özəlləşdirildiyi ilk ölkə Çili olmuşdur. O zaman 1970-ci illərdə aktiv-passiv sığortalı arasındakı nisbət kəskin şəkildə pisləşməsi səbəbindən bu proses aparılmışdır. O dövrdə Əmək naziri olan Jose Pinera kosmetik islahatlar əvəzinə özəlləşdirmə ilə həqiqi bir inqilab etdiklərini qeyd etmişdir [8].

Pensiya islahatları içərisində pensiya yaş həddinin artırılması daha populyardır. Belə ki, son bir neçə ildə respublikamızda pensiya yaş həddi iki dəfə artırılmışdır. Birinci dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 oktyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “**Əmək pensiyaları haqqında**” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə kişilərin yaş həddi 2010-cu il yanvarın 1-dən başlayaraq 2012-ci ilin yanvarın 1-dək, qadınların yaş həddi 2010-cu ilin yanvarın 1-dən başlayaraq 2016-cı ilin yanvarın 1-dək hər il altı ay artırıldı.

İkinci dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 mart 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”un 7-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş kişilərin yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2021-ci il iyulun 1-dək, qadınların yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2027-ci il iyulun 1-dək hər il 6 ay artırılması nəzərdə tutulmuşdur [4]. Beləliklə də, ölkəmizdə pensiyaçıların yaş həddi həm kişilər, həm də qadınlar üçün 65-ə çatdırılacaqdır.

Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif ölkələrdə pensiya yaş həddi və doğulanda gözlənilən ömür müddəti öz əksini tapmışdır (Cədvəl 6).

Cədvəl 6.

Pensiya yaşı və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu (2016)

№	Ölkələr	Pensiya yaşı		Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu		Fərq	
		Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın
1	Avstraliya	65	65	80,9	84,8	15,9	19,8
2	Avstriya	65	60	79,0	83,9	14,0	23,9
3	Azərbaycan	63	60	69,6	75,8	6,6	18,6
4	Belçika	65	65	78,6	83,5	13,6	18,5
5	Kanada	65	65	80,2	84,1	15,2	19,1
6	Çili	65	60	77,4	83,4	12,4	23,4
7	Kuba	65	60	76,9	81,4	11,9	21,4
8	Çexiya	62,1	62	75,9	81,7	13,8	19,7
9	Danimarka	65	65	78,6	82,5	13,6	17,5
10	Estoniya	63	63	72,7	82,0	9,7	19
11	Fransa	65	65	79,4	85,4	14,4	20,4
12	Macarıstan	62,6	62,6	72,3	79,1	9,7	16,5
13	İsrail	67	62	80,6	84,8	13,6	22,8
14	Yaponiya	60	60	80,5	86,8	20,5	26,8
15	Qazaxıstan	63	58	65,7	74,7	2,7	9
16	Cənubi Koreya	60	60	78,8	85,5	18,8	25,5
17	Latviya	62,6	62,6	69,6	79,2	7,0	16,6
18	Malta	62	62	79,7	83,7	17,7	21,7
19	Moldova	62	57	67,9	76,2	5,9	19,2
20	Yeni Zelandiya	65	65	80,0	83,3	15,0	18,3
21	Polşa	65	60	73,6	81,3	8,6	21,3
22	Səudiyyə Ərəbistanı	60	60	73,2	76,0	13,2	16
23	İsveçrə	64	64	81,3	85,3	17,3	21,3
24	Tayland	60	60	71,9	78,0	11,9	18,0
25	Türkiyə (2014)	60	58	72,6	78,9	12,6	20,9
26	Ukrayna	60	57	66,3	76,1	6,3	19,1
27	Böyük Britaniya	65	62,4	79,4	83,0	14,4	20,6
28	ABŞ	66	66	76,9	81,6	10,9	15,6

Mənbə: https://Organisation_for_Economic_Cooperation_and_Developmentand_World_Bank_əsasında_müəllif_tərəfindən_tərtib_edilmişdir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, əksər ölkələrdə doğulanda gözlənilən ömür müddəti ilə pensiya yaşı arasındakı fərq ölkəmizə nisbətən daha böyükdür. Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu ilə pensiya yaşı arasındakı fərqi ölkəmizdəki vəziyyətlə müqayisə etsək, görürük ki, bu fərq ölkəmizə nisbətən kişilər üçün yalnız Qazaxıstanda (2,7) və Moldovada (5,9) daha az olmuşdur. Qadınlar üzrə bu fərq isə Belçikada (18,5), Danimarkada (17,5), Macarıstanda (16,5), Qazaxıstanda (9), Latviyada (16,6), Yeni Zelandiyada (18,3), Səudiyyə Ərəbistanında (16), Taylandda (18,0) və ABŞ-da (15,6) ölkəmizə (18,6) nisbətən aşağı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu 2020-ci ildə azalaraq 73,2 təşkil etmişdir. Bu amilin pensiya sistemində islahatlar apararkən nəzərə alınması zəruridir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlildən də aydın olur ki, dünyada demoqrafik qocalma prosesi gedir. Demoqrafik qocalma prosesi nəticəsində dünya əhalisinin tərkibində yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi artır, bunun əksinə, əmək qabiliyyətli əhalinin payı isə azalır. Bu proses əksər ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Ölkəmizdə həm “aşağıdan”, həm də “yuxarıdan” qocalma prosesi özünü təzahür etdirir. Son illərdə pensiya sistemində aparılan islahatlar nəticəsində ölkəmizdə pensiya yaş həddi artırılmışdır və artırılmaqdadır. Doğulanda gözlənilən ömür müddəti ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların və DSK-nın göstəriciləri bir-birindən fərqlənir. Fikrimizcə, indiki şəraitdə Azərbaycanda pensiya yaş həddinin artırılması məqbul sayıla bilməz, əvəzində isə pensiya sistemində liberal islahatların aparılması məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bonoli, G. The Politics of Pension Reform: Institutions and Policy Change in Western Europe: [Electronic resource] / Cambridge University Press. – Cambridge, 2000. URL: <http://assets.cambridge.org/9780521772327/sample/9780521772327ws.pdf>
2. Əhali: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: Səda – 2021. URL: <http://www.stat.gov.az/source/demography/>
3. Əlirzayev, Ə.Q. İqtisadiyyat: Düşüncələr, baxışlar / Ə.Q.Əlirzayev. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 466 s.
4. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 10 mart 2017-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: Azərbaycan Qəzeti, – 2017, – 13 s.
5. Global agewatch Index: [Electronic resource] HelpAge International. – London, 2015. URL: <https://www.helpage.org/global-agewatch/>
6. İki Çalışana Bir Emekli: [Elektron resurs] / Yeni Asır. – İstanbul, 2016 URL: <https://www.yeniasir.com.tr/surmanset/2016/06/04/iki-calisana-bir-emekli>
7. Muradov, Ş.M. Müasir dünyada və Azərbaycanda gedən demoqrafik dəyişikliklər: əsas meyllər və problemlər // Müasir mərhələdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluq və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 2003, – s.143-148.
8. Pinera, J. Empowering Workers: The Privatization of Social Security in Chile // – Cato Institute: CATO JOURNAL, – Vol.15, №2-3.
9. Uğur, S. Sosial Güvenlik Sistemlerinde Özel Emeklilik Programlarının Yeri ve Gelişimi // – Ankara: TİSK Yayınları, – 2004, №244, – 248 s.
10. UN World Population Prospects 2019: [Electronic resource] / United Nations: Department of Economic and Social Affairs. Population Dynamics. – New York, 2019. URL: <https://population.un.org/wpp/>
11. World population projected to reach 9.8 billion in 2050, and 11.2 billion in 2100: [Electronic resource] / United Nations: Department of Economic and Social Affairs. – New York, 2017.

URL: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/world-population-prospects-2017.html>

12. Zeki, M.A. Cicioğlu, Ş. Sosyal Güvenlik Sisteminin Yeniden Yapılandırılması Gereği Ve Reform Paketi: [Elektron resurs] / Hukuk, ekonomi ve siyasal, bilimler aylık internet dergisi. – İstanbul, 2006. URL: <http://www.e-akademi.org/incele.asp?konu=SOSYAL%20G%20DCVENL%20DDK%20S%20DDSTEM%20DDN%20DDN%20YEN%20DDEN%20YAPILANDIRILMASI%20GERE%20DD%20VE%20REFORM%20PAKET%20DD&kimlik=1155737278&url=makaleler/ak-cicioglu-1.htm>

Rasmiya Sabir kızı Abdullaeva
д.э.н., доцент, Заведующий отдела
«Инклюзивное социальное развитие»
Института Экономики НАНА
E-mail: rasmiyyesabir@gmail.com

Взаимосвязь между демографическими факторами и пенсионной системой

Резюме

Цель исследования: Изучить демографические процессы в мире, а также влияние процесса демографического старения на систему пенсионного обеспечения Азербайджана.

Методология исследования: В исследовательской работе использованы методы системного анализа.

Значимость внедрения исследования: Изучение процессов демографического старения значимы не только во время проведённых реформ в сфере социальной политики, но и в регулировании демографических процессов.

Результаты исследования: В результате исследования было выявлено, что происходящий в мире процесс демографического старения характерно также и для Азербайджана. В результате процесса демографического старения удельный вес пожилого возраста в составе населения увеличивается, а доля трудоспособного населения наоборот уменьшается. Во время проведения реформ пенсионной системы пришли к выводу, что указанные факторы следует учитывать. В результате исследования было выявлено, что в нынешних условиях в пенсионной системе Азербайджана целесообразно проводить либеральные реформы.

Оригинальность и научная новизна исследования: Впервые дана оценка влияния процессов демографического старения на систему пенсионного обеспечения в Азербайджане.

Ключевые слова: демография, демографическое старение, пенсия, рождаемость, смертность, естественный прирост, трудоспособное население.

Rasmiyya Sabir Abdullayeva
Head of the department of "Inclusive social development"
of Institute of Economics of ANAS
Doctor of Economics Science

Relationship of demographic factors with the pension system

Summary

The purpose of the study is to scrutinize the world’s demographic processes and investigate the impact of the demographic ageing process on the pension system of Azerbaijan.

Research methodology: Analysis and systematic analysis methods were applied in the research.

Application importance of the research: The analysis of demographic ageing processes is necessary both when making reforms in the field of social policy and during the regulation of demographic processes.

Results of the research: As a result of the research, it was determined that the demographic ageing process in the world is typical for Azerbaijan as well. The outcome of the demographic ageing process is that the specific weight of the elderly population in the population is increasing; on the contrary, the share of the working-age population is decreasing. It was concluded that these factors should be taken into account during the reform of the pension system. Following the result of the research, it was determined that it is appropriate to carry out liberal reforms in the pension system in Azerbaijan under the current conditions.

Originality and scientific novelty of the research: For the first time, demographic ageing processes' impact on Azerbaijan's pension system was assessed.

Key words: *social protection, demography, demographic ageing, retirement, birth, death, employable population.*